

УДК 159.922:159.938.25

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Тетяна Партико

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: partyko_tet@yahoo.com

Проаналізовано три основні проблеми діагностики психічного розвитку людини: способи поєднання в дослідженнях реального і потенційного рівнів розвитку, недоліки організаційних методів дослідження, методологічні труднощі обстеження осіб різного віку. З'ясовано незбалансованість досліджень у бік переважання діагностики реального рівня розвитку. Виявлено труднощі в обстеженні, пов'язані з хронологічним віком людини.

Ключові слова: реальний і потенційний рівень розвитку, організаційні методи, труднощі досліджень.

АКТУАЛЬНІСТЬ. Проблема методу – початок і основа, альфа і омега всієї історії культурного розвитку дитини. Ці слова належать класикові психологічної науки Л. Виготському [1, с. 42]. Саме він в останні роки свого життя (1932–1934) першим сформулював питання діагностики розвитку, підкреслюючи, що йдеться про можливість поставити діагноз психічного розвитку, а не стану [2]. Попри те, що ці ідеї висловлено ще в першій половині ХХ ст., дотепер у психологічних дослідженнях здебільшого розглядають діагностику лише реального рівня розвитку й практично не вивчають потенційного рівня. Це пов'язано з низкою проблем.

МЕТА дослідження – висвітлити проблеми, які виникають у процесі діагностики психічного розвитку людини.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ ТА ОСНОВНИЙ МАТЕРІАЛ. Ще у 30-х роках ХХ ст. Л. Виготський сформулював два головні завдання діагностики розвитку дитини. Перше – з'ясувати реальний (або актуальний) рівень розвитку, друге – потенційний [2].

Визначаючи реальний рівень розвитку, дослідник фіксує те, що дозріло. Таку діагностику називають симптоматичною, вона спирається тільки на зовнішні ознаки вже сформованого. Потреба таких досліджень зумовлена тим, що людина розвивається нерівномірно в часі, і її хронологічний (паспортний) вік рідко збігається з психологічним. З'ясувати реальний рівень розвитку людини – важливе завдання психологічної практики, особливо якщо йдеться про психологічну норму. Для цього використовують набори тестових завдань, стандартизованих за віком. Особливої популярності тестова процедура набула в дослідженні інтелекту.

Перші тести на визначення рівня інтелекту розробили А. Біне і Т. Симон у Парижі 1905 року на замовлення міністерства освіти Франції. Їх створювали,

щоб виявити дітей, які через відповідні розумові вади неспроможні навчатися у звичайних школах. Напрацьований матеріал А. Біне та його співробітники використали у психологічних етюдах “Сучасні ідеї про дітей” і “Вимірювання інтелекту в дітей”. Саме вони започаткували масове тестування розумового розвитку дітей і нашоувхнули автора на ідею про відмінність між розумовим та хронологічним віком дитини.

У 1916 році Л. Термен стандартизував тести Біне, на основі обстеження американських дітей, і створив новий варіант для вимірювання розумових здібностей, а також ввів поняття коефіцієнта інтелекту, намагаючись обґрунтувати положення про його сталість упродовж усього життя. Згодом американський психолог, педагог і лікар А. Гезелл розробив систему діагностики психічного розвитку дітей і молоді (від народження до 16 років), яка базувалася на систематичних порівняльних дослідженнях норми і патології.

За допомогою методу тестів у віковій психології проведено дуже багато діагностичних досліджень, однак їх постійно критикують. Насамперед за те, що в них представлено усереднену абстрактну дитину, характерну для більшої частини популяції відповідного віку. Крім того, IQ-тести спрямовані суто на кількісну, а не якісну оцінку інтелектуальних можливостей людини. Через зосередження уваги на результаті, а не на процесі інтелектуальних дій, тести не дають змоги виявити якісні новоутворення психіки людини. Проте саме ці якісні новоутворення – центральні й часткові – характеризують структуру віку, визначаючи головний напрям психічного розвитку цього періоду [2].

Отже, IQ-тести виявляють, як відбувався психічний розвиток у минулому, і практично нічого не свідчать про потенційні можливості особи. Л. Виготський, наголошуючи на нерівномірності й гетерохронності психічного розвитку, звертає увагу на те, що справжня діагностика розвитку має охоплювати не лише кінцевий результат, а й процес. Ідеться про визначення процесів і функцій психіки, які перебувають у стані дозрівання, тобто в зоні найближчого розвитку. Діагностування проводять так. Дітям пропонують завдання такої складності, щоб вони могли розв'язати їх лише після підказки дорослих: або показують їм, як це робити, або дорослі починають розв'язувати, а діти самостійно завершують. Ідеться про наслідування старших, але не механічне і бездумне, а основане на розумінні дій [2].

Поєднання діагностики реального (актуального) і потенційного рівнів розвитку є, за словами Л. Виготського, нормативною віковою діагностикою, на відміну від симптоматичної діагностики, яка спирається тільки на зовнішні ознаки розвитку.

У процесі реалізації окреслених вище завдань діагностики розвитку виникає, на нашу думку, кілька проблем. Перша полягає в тому, щоб поширити нормативну вікову діагностику на всі вікові періоди, а не зосереджуватися лише на дитинстві й підлітково-юнацькому віці, як традиційно склалося у віковій психології. Така ситуація пов'язана з тим, що до середини 60-х років ХХ ст. у психології панував погляд, що в період зрілості, основний період життєдіяльності людини, припиняються процеси дозрівання і розвитку всіх психічних функцій. Причину вбачали в тому, що після досягнення повноліття завершується біологічне дозрівання організму, а отже – припиняється і психічний розвиток. Аж у 60-х роках з'явилися перші узагальнені відомості про вікові особливості дорослих

(Б. Ананьєв, Р. Гулд, Д. Бромлей, Н. Бейлі, В. Гінзбург та ін.). Ці дослідження засвідчили, що в дорослому віці є свої закономірні зміни психіки людини. Зміна інтелектуальних, поведінкових та особистісних особливостей у дорослих значно менше зумовлена їхнім віком і більше – особистими, соціальними, культурними та історичними подіями в житті людини [7, 8]. Інакше кажучи, психологічний і соціальний вік у період дорослості починають “маскувати” хронологічний вік. Ці особливості необхідно враховувати у нормативній віковій діагностиці осіб зрілого віку.

Другу проблему діагностики психічного розвитку людини вбачаємо в труднощах організації досліджень із вікової психології. Йдеться про організаційні методи: методи поперечних і поздовжніх зрізів (лонгітюдний) та когортно-послідовний.

Методи поперечних і поздовжніх зрізів запровадив А. Гезелл ще на початку ХХ ст. У 1921 році розпочався найдовший в історії психології лонгітюд, що його організував Л. Термен. На основі своїх тестів розумової обдарованості він вибрав 1500 обдарованих дітей, з коефіцієнтом інтелекту 140 і вище, і простежив за їхнім розвитком. Дослідження припинилося всередині 70-х років, після смерті вченого.

Кожен із цих методів має свої переваги й недоліки. Якщо переваги дають змогу швидше й ефективніше досягти мети дослідження, то недоліки породжують низку проблем. Проаналізуємо сильні й слабкі аспекти організаційних методів.

Метод поперечних зрізів доцільно використовувати тоді, коли слід оцінити довготривалі зміни або провести дослідження в межах широкого вікового діапазону. Метод поздовжніх зрізів дає змогу виявити, чи індивідуальний розвиток дитини відповідає віковій нормі, а також ті вікові періоди, коли відбуваються якісні зсуви. Головна підстава для його застосування – вивчення стабільності індивідуальних відмінностей у часі.

Найрезультативнішим у сучасних дослідженнях з вікової психології і психології розвитку вважають когортно-послідовний метод, який комбінує два попередні. Осіб, які належать до декількох вікових когорт, тобто народилися в різні періоди, порівнюють між собою. Безперечна перевага цього методу – можливість виявити вплив конкретного історичного періоду на психіку людини, абстрагувавшись від впливу хронологічного віку. Відомим є дослідження С. Уйтбурн, що тривало від 1968 до 1990 року і метою якого було зіставлення Я-образу, соціальних відношень і життєвих цінностей у ранній і середній дорослості осіб, які належали до різних поколінь (за [3]).

Організаційні методи мають не лише переваги, іноді вони створюють проблеми для дослідників. Зокрема, метод поперечних зрізів аж ніяк не завжди дає змогу виявити індивідуальні варіанти розвитку і, що особливо важливо, може спотворити динаміку психічного розвитку. Метод поздовжніх зрізів не відповідає на запитання про те, що відбувається між двома точками лонгітуду, а також – які механізми є в основі психічного розвитку. Суттєвий недолік когортно-послідовного методу – значне витрачання ресурсів і часу.

Третя проблема діагностики психічного розвитку – методологічні труднощі дослідження, пов'язані з хронологічним віком людини. Виокремлюємо сім таких труднощів. Перша – еквівалентність вимірювання у віковій психології. Для про-

ведення лонгітуду та вікових зрізів необхідні психологічні методики, надійні та валідні на всіх етапах дослідження й адаптовані для осіб різного віку. Найкращий приклад – дитячий, підлітковий і дорослий варіанти “Шістнадцятифакторного особистісного опитувальника” Р. Кеттелла. Проблема в тому, що здебільшого методики адаптовано тільки для обмеженого вікового діапазону, тому провести адекватні порівняння на різних етапах дослідження неможливо.

Друга трудність – репрезентативність групи досліджуваних. Передусім коли йдеться про новонароджених, немовлят і людей похилого віку. Створити групу, на основі якої можна статистично достовірно виявити досліджувану властивість, у зазначених вікових групах практично нереально. Саме тому у віковій психології так мало праць про особливості новонароджених, немовлят і осіб літнього віку.

Третя трудність пов'язана з формою презентації матеріалу. Здебільшого це стосується вербальної презентації методик для дітей і людей похилого віку і спричинено повільним темпом сприймання інформації, браком концентрації уваги, несформованістю (або деформацією) вербального інтелекту і рефлексивного мислення, швидкою втомлюваністю.

Четверта трудність зумовлена потребою в індивідуальних дослідженнях дітей та осіб похилого віку. У групі досліджувані цієї вікової категорії завдано зазвичай не виконують. Основна причина – їхній егоцентризм. А індивідуальна діагностична робота потребує значних людських і матеріальних ресурсів.

П'ята трудність – надмірна критичність досліджуваних, насамперед підлітково-юнацького віку, коли критичність – одна з головних особливостей мислення. Досліджувані шукають помилки і неточності у психологічних методиках. Передбачені процедурою досліду повтори й дублювання запитань сприймають як огріхи дослідника. Як наслідок, відмовляються відповідати на продубльовані запитання. У таких ситуаціях не слід вступати в дискусії, потрібно запевнити, що таке дублювання передбачене процедурою обстеження. Іноді досліджувані вважають себе дуже компетентними в методиках обстеження і критикують їх зміст.

Шоста трудність пов'язана зі ставленням осіб різного віку до самого факту психологічного обстеження. Зокрема, у дитячому віці ситуацію досліду, особливо експеримент, сприймають як штучну та неприродну, тому інструкції або не виконують, або спотворюють. Щоб цьому запобігти, психологічне обстеження дітей потрібно проводити у формі гри. А невимушену і неформальну атмосферу, яку дослідники створюють під час психологічного обстеження, діти й підлітки іноді сприймають як заклик до несерйозного ставлення до роботи.

Діти шкільного віку та підлітки ситуацію психологічного досліду сприймають як контрольну чи самостійну роботу, за яку їм ставитимуть оцінку. Це може спонукати їх або до списування відповідей, або до соціально очікуваних відповідей, про що свідчать високі показники за контрольною шкалою, які демонструють досліджувані цього віку. У такому разі рекомендовано перед початком обстеження наголосити, що психолога цікавить власна думка кожного з них.

Людей зрілого віку іноді важко обстежувати через їхнє небажання витратити на це час. Допомогти може або матеріальна зацікавленість, або запевнення, що дослідження проводять для покращення психологічного клімату в колективі, або обіцянка повідомити досліджуваному його результати. Іноді в дорослих є

серйозні побоювання, що вони не впораються із завданням або що психолог виявить приховані риси їхньої особистості. Це, на їхню думку, може спричинити серйозні наслідки, наприклад звільнення з роботи, переведення на іншу посаду тощо. Зазначимо, що справжніх мотивів відмови від участі зазвичай не вказують. Як наслідок, такі особи не погоджуються брати участь в обстеженні. Тоді дослідник має передусім гарантувати конфіденційність отриманих відомостей. Якщо конфіденційність зберегти неможливо, наприклад, обстеження проводять на замовлення з метою професійного добору, для достовірності отриманих результатів рекомендують використовувати методи, які дають змогу мінімізувати свідомий контроль за відповідями досліджуваних або за їхньою поведінкою. Скажімо, спостереження, аналіз процесу та продуктів діяльності, проєктивні тестові методики тощо. Незгоду брати участь в обстеженні через страх перед наслідками можна також подолати завдяки анонімності досліджень. Щоправда, тут виявляється інший недолік: за умов багаторазового обстеження неможливо зіставити відомості одних і тих самих досліджуваних.

Сьома трудність полягає в адекватності методів дослідження: не всі методи діагностики психічного розвитку можна застосовувати для осіб різного віку. Наприклад, є вікові обмеження щодо використання експерименту й опитування. Розглянемо це питання докладніше.

Експеримент у віковій психології почали впроваджувати у 70-х роках ХІХ ст., значною мірою завдяки І. Сікорському. Цей метод виник на тому етапі, коли стратегія дослідження психічного розвитку була пов'язана з систематизацією відомостей, виявленням основних тенденцій і закономірностей розвитку, його причин. Для цього використовували природний констатувальний експеримент. Однак констатувальний експеримент не дає можливості виявити причини психічного розвитку людини, бо не передбачає активного впливу на процес розвитку. Ці недоліки компенсує формувальний експеримент.

Один із засновників формувального експерименту – Л. Виготський, який назвав його експериментально-генетичним. Експериментально-генетичний метод дає змогу розкрити походження психічних процесів. Його суть така: у дітей із недостатньо сформованою відповідною психічною функцією формують її в лабораторних умовах – моделюючи процеси, які відбуваються у житті [1, 2].

В українській психології “лінію Виготського” продовжує С. Максименко та його учні [4, 5]. Завдяки цьому методу вдалося розкрити психологічні механізми навчальної діяльності школярів і внутрішню структуру психічних явищ, що становлять її основу.

Застосування експерименту в діагностиці психічного розвитку може бути проблематичним, якщо не враховувати низки особливостей методу. Перша особливість використання експерименту у віковій психології пов'язана з правильним формулюванням інструкції. Насамперед це стосується дітей. Друга особливість: діти під час психологічного експерименту мають займатися цікавою для них справою. Тому найкраще обирати для них природний експеримент. У психологію його запровадив 1910 року О. Лазурський під час вивчення особистості учнів.

Іноді у віковій психології вдаються до лабораторного експерименту. Відомі лабораторні експериментальні дослідження дитячого егоцентризму Ж. Піаже (“Три гори”), агресивної поведінки дітей Д. Хікса (“Лялька Бобо”), дитячої прихильності М. Ейнсворт та її колег (“Незнайома ситуація”) [6].

Поширений експериментальний прийом у дослідженні новонароджених і немовлят – оцінка реагування дитини. Найбільш інформативними є зорові фіксації, смоктання та фізіологічні реакції. Методика оцінки зорових фіксацій основана на тому, що вже з моменту народження дитина демонструє вибірковість у тому, на що дивиться. Завдяки факту, що на одні об'єкти діти дивляться довше, ніж на інші, учені вивчають перцептивні здібності і перцептивні переваги. Зокрема, зміна частоти або припинення смоктання може засвідчувати, що немовля реагує на зміни у навколишньому середовищі. Сучасні технології дають змогу фіксувати широкий діапазон фізіологічних реакцій дитини, однак найчастіше вимірюють частоту серцебиття. На відміну від деяких інших фізіологічних реакцій, зміну частоти серцебиття можна зафіксувати у відповідь на будь-який подразник різної модальності. В. Берг і К. Берг виявили, що новонароджені реагують на появу нового об'єкта підвищенням, а немовлята – зниженням частоти серцевих скорочень [7].

Досліджуючи сприймання у новонароджених і немовлят, застосовують такі експериментальні методи: переваг, габітуації/дегабітуації, зумовлення і візуального обриву.

До методу переваг вдаються, вивчаючи пам'ять і зорове сприймання, зокрема розрізнення зорових стимулів. Метод запропонував Р. Фанц 1961 року і в практиці вікової психології його часто поєднують з реєстрацією рухів очей і використовують, щоб з'ясувати, чи бачить немовля різницю між фігурою, заповненою орнаментом, й аналогічною однотонною фігурою (наприклад, між оком і овалом), між кольоровими і чорно-білими, знайомими і незнайомими об'єктами, плоскими й об'ємними зображеннями, обличчям матері і незнайомої людини тощо. С. Міллер зазначає, що позитивом методу переваг є мінімальні вимоги до реакцій немовляти і широкі можливості його практичного застосування. Недолік у тому, що іноді важко визначити, що саме розрізняє дитина. Якщо дитина надає чомусь перевагу, можна зробити висновок, що вона бачить різницю між об'єктами, однак дослідник не завжди може впевнено сказати, за якими ознаками досліджуваний сприймає ці об'єкти як різні [6].

Метод габітуації/дегабітуації використовують у вивченні сприймання будь-якої модальності, а також пам'яті новонароджених і немовлят. Спершу досягають габітуації – послаблення орієнтувальної реакції до її повного припинення на відповідний подразник під час його багаторазового повторення на один стимул; поновлення реакції на інший стимул свідчить про його розрізнення. Габітуація – найпопулярніший метод аналізу слухових сприймань немовлят. Також до нього вдаються, щоб з'ясувати здатність дитини розрізняти зорові подразники й запахи.

Досліджуючи сприймання немовлят, часто застосовують різноманітні форми зумовлення, зокрема поворот голови, зумовлений поєднанням звукового сигналу з цікавим зоровим подразником, і метод "візуального обриву". Метод "візуального обриву" розробили Р. Уолк і Е. Гібсон на початку 60-х років ХХ ст. За його допомогою можна визначити, чи дитина сприймає глибину, або третій вимір. Результати засвідчили, що вже у 6-місячному віці немовлята часто уникають уявного урвища, тим самим виявляючи здатність сприйняти глибину [6].

Проаналізуємо, наскільки доцільно використовувати метод опитування (анкетування та бесіду) в обстеженні осіб різного віку. Анкетування рекомендують

лише після 8-річного віку. Насамперед це пов'язано з обмеженими можливостями рефлексії в молодшому віці. До 8 років діти відповідають на запитання анкети дуже ситуативно, не здатні узагальнити свої враження, їм не вдається збагнути змісту деяких слів, які часто використовують в анкетах, як-от: "іноді", "часто", "рідко", "здебільшого" тощо; деколи пропускають запитання.

Бесіду можна пробувати застосовувати після 4-х років, коли мовлення дітей зрозуміле стороннім людям. Проте рекомендують проводити бесіду з 6 років, для вивчення, скажімо, загального обсягу знань дитини, її уявлень про якесь явище, поглядів на певне питання чи думки про себе. Вибір запитань для бесіди з дітьми – велике мистецтво. Основне правило таке: вони мають бути зрозумілі й цікаві дитині. У жодному разі не повинні містити підказку, бо маленькі діти легко піддаються навіюванню. Під час бесіди з дітьми варто пам'ятати, що їх відповіді значною мірою залежать від ставлення до дослідника. Іноді дитина може навіть відмовитися піти на контакт.

Якщо потрібно провести бесіду з дітьми, яким менше 4-х років, її можна організувати так: дитина відповідає, вказуючи на предмети чи зображення. Наприклад, щоб з'ясувати, як діти оцінюють величину предметів і відстань між ними, слід показати їм картинку, на якій намальовано два дерева різної величини й на різній відстані і запитати: "Де намальовано велике дерево, де – маленьке? Яке дерево стоїть ближче, яке – далі?".

Широко використовують у віковій психології запропонований Ж. Піаже метод клінічної бесіди, названий так через подібність наукового підходу вченого з поглядами професійних клініцистів. За допомогою цього методу вивчають не симптоми, зовнішні ознаки явища, а процеси, що зумовлюють їх появу. Проведення клінічної бесіди надзвичайно складне й досягти необхідних результатів може лише досвідчений психолог. Завдяки майстерному застосуванню бесіди Ж. Піаже відкрив дитячий егоцентризм. На думку науковця, своєрідність мислення і мовлення дитини, її уявлень про світ – наслідок її егоцентричної мисленнєвої позиції. Роботи Ж. Піаже і його учнів виявили, що розвиток інтелекту дитини полягає в переході від егоцентризму через децентрацію до об'єктивної позиції дитини щодо зовнішнього світу і самої себе. Ці головні відкриття вчений зробив, уміло поєднавши бесіду й експеримент.

ВИСНОВКИ. Діагностика психічного розвитку людини пов'язана з низкою проблем. У статті розглянуто три основні. Перша зумовлена поєднанням у психологічних дослідженнях двох аспектів розвитку – реального та потенційного – і поширенням такого підходу на всі вікові періоди. Нині спостерігаємо незбалансованість досліджень у бік симптоматичної діагностики реального рівня розвитку дітей. Розв'язання цієї проблеми залежить від позиції дослідника. Друга проблема діагностики психічного розвитку пов'язана з недоліками організаційних методів дослідження. Її вирішують через поєднання різних дослідницьких процедур. Третя проблема спричинена методологічними труднощами під час дослідження осіб різного віку. Ці труднощі пов'язані з еквівалентністю вимірювань, репрезентативністю групи досліджуваних, формою презентації матеріалу, потребою індивідуального проведення дослідів з дітьми й особами похилого віку, надмірною критичністю досліджуваних, ставленням осіб різного віку до факту психологічного обстеження й адекватністю методів дослідження. Подолання

цих труднощів залежить від розробки методологічного інструментарію у віковій психології та психології розвитку і від компетентності дослідника.

Література

1. *Выготский Л.* Собрание сочинений: В 6-ти т. Проблемы развития психики. М.: Педагогика, 1983. Т. 3.
2. *Выготский Л.* Собрание сочинений: В 6-ти т. Детская психология. М.: Педагогика, 1984. Т. 4.
3. *Крайг Г.* Психология развития. СПб.: Питер, 2000.
4. *Максименко С.* Наукова психологія і психологічна практика // Практична психологія та соціальна робота, 2001. № 9. С. 2–6.
5. *Максименко С.* Современное состояние генетических исследований в психологии // Практична психологія та соціальна робота, 2000. № 5. С. 6–8.
6. *Миллер С.* Психология развития: методы исследования. СПб.: Питер, 2002. 464 с.
7. *Рибалко Е.* Возрастная и дифференциальная психология. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990.
8. *Хухлаева О.* Психология развития: молодость, зрелость, старость. М.: Издательский центр "Академия", 2006.
9. *Berg W., Berg K.* Psychophysiological development in infancy: State, startle, and attention. In J. D. Osofsky (Ed.), Handbook of infant. 2nd ed. New York: Wiley, 1987. P. 238–317.

THE MAIN DIAGNOSTICS' PROBLEMS OF A PERSON'S MENTAL DEVELOPMENT

Tetiana Partyko

Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: partyko_tet@yahoo.com

The three main psychological development diagnostics problems are investigated: combination of real and potential development level in researches, disadvantages of organization methods, methodological problems in studying people different ages. The researching imbalance with prevalence of real development level is revealed. Problems with human chronological ages are detected.

Keywords: real and potential development level, organization methods, researching problems.

Стаття надійшла до редколегії 2.12.2009

Прийнята до друку 20.01.2010